

УДК 37.035(477)

Чернета С. Ю.

КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СВІТЛІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Соціальна відповідальність особистості як актуальної проблеми сучасного українського суспільства розглядається через призму суспільної необхідності. В статті аналізуються наукові підходи до визначення поняття "відповідальність", яка реалізує свою соціальну функцію у соціальній відповідальності, що розкривається завдяки аналізу різних підходів.

Ключові слова: відповідальність, особистість, соціальна якість, соціальна відповідальність, поведінка, суспільство, формування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кардинальні перетворення соціально-економічного життя суспільства та державно-політичної перебудови України, висувають нові вимоги до таких рис особистості, як активність, самостійність, відповідальність, професійність. Нові соціальні умови потребують персональної відповідальності людини. Державі потрібні громадяни, які можуть самостійно ухвалювати рішення та відповідати за свій вибір. Проблема формування соціальної відповідальності особистості громадян України, в сучасних умовах переоцінки цінностей, зміни соціальних ідеалів та потреби самовіддачі на користь держави стає однією з пріоритетних.

Означена проблема є предметом досліджень різних наук, а саме: у філософії (І. Кант, М. Бердяєв, Ж.-П. Сартр, Л. Сохань, Е. Фромм та ін.), яка розглядає сутність людини та співвідношення між її свободою і відповідальністю; в соціології (Л. Буєва, П. Мінкіна, В. Сперанський, М. Лукашевич, Т. Шибутані, Е. Еріксон, Т. Парсонс та ін.) соціальна відповідальність розглядається як об'єктивна необхідність взаємовідносин між особистістю і суспільством; в етиці (А. Гусейнов, В. Малахов, І. Кон, Г. Йонас та ін.) відповідальність розуміється у площині виконання людиною морально-значущих вимог; у психології (К. Абульханова-Славська, І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, К. Муздибаєв, М. Савчин, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерс, К. Хелкома та ін.) кваліфікують відповідальність як одну із генералізованих якостей особистості, як результат інтеграції всіх її психічних функцій та об'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, вольового ставлення до обов'язку.

Виховання та формування соціальної відповідальності в учнів, студентів, майбутніх фахівців знайшло своє відображення у педагогіці (А. Макаренко, В. Сухомлинський, Т. Веретенко, Н. Голова, В. Горovenko, Б. Кобзар, М. Левківський, В. Савченко, М. Сметанський, Є. Старовойтов, О. Сухомлинська, В. Оржеховська, Н. Огренич, Л. Терехова, В. Тернопільська та ін.).

Аналіз наукових досліджень та сучасної соціально-політичної ситуації держави свідчить про те, що наявні суперечності між сучасними вимогами до особистості фахівців і рівнем сформованості їх соціальної відповідальності як важливої умови, що забезпечує успішне виконання вирішення проблем та побудови демократичного суспільства.

Окреслена проблема полягає в тому, що відсутній єдиний підхід до розуміння поняття "соціальна відповідальність", її сутнісних характеристик, що призводить до неоднозначності підходів до визначення змісту, форм та методів формування соціальної відповідальності особистості. Тому *метою* статті є теоретичне вивчення категорії соціальної відповідальності в світлі сучасних тенденцій формування відповідальної особистості.

Результати теоретичного дослідження. Соціальна відповідальність належить до тих категорій, які удосконалюються, змінюються в міру розвитку суспільства, тому потрібно шукати нових, відповідних сучасним умовам, науково обґрунтованих підходів до вдосконалення процесу її формування, узагальнивши при цьому вже наявний досвід. Соціальна відповідальність, маючи всі ознаки та сутнісні характеристики відповідальності, нами розглядається через призму останньої.

У загальнонауковому розумінні поняття відповідальності базується на філософському вченні про соціальну зумовленість поведінки індивіда, її зв'язок зі свободою й необхідністю як передумовою реалізації особистістю функцій суб'єкта оновлення світу. Вихідним пунктом визначення міри відповідальності у загальнофілософському аспекті в усі епохи було вирішення питання про співвідношення свободи і необхідності. Передумовою відповідальності є вибір індивідом можливої поведінки. Так, В. Сафін вбачає сутність поняття відповідальності у тому, що в ньому присутні мотиваційно-афективна, інтелектуально-когнітивна та діяльнісно-поведінкова складові, що дозволяє говорити про інтегральність самого поняття відповідальності [9, с.44]. А. Спіркін пропонує розглядати

відповідальність як систему в зв'язку з тим, що вона має низку компонентів: свободу волі, усвідомлення обов'язку, відповідність нормам поведінки [11, с.294].

Відповідальність у розумінні психології визначається, насамперед, як якість особистості, що "виявляється на установочному й поведінковому рівні як готовність і як реалізація цієї готовності взяти на себе тягар прийняття рішення і санкцій за невдачу не лише тоді, коли ця активність здійснюється самим відповідальним суб'єктом, але й коли на нього формально чи неформально покладений контроль за виявами групової активності та її наслідків" [4, с. 249-250]. Також у психологічній науці поняття відповідальності пов'язується з вивченням казуальності, що означає: близькість до об'єкта; можливість передбачення результату дії; схильність і передбачуваність дії (інтенціональність) [6, 8-10].

С. Рубінштейн говорить про те, що відповідальність є втіленням істинного, найглибшого, принципового ставлення до життя. Під відповідальністю розуміється не лише усвідомлення наслідків вже скоєного, а й відповідальність за все втрачене. Відповідальність виникає у зв'язку з тим, що скоєна дія не маєвороття. І тому відповідальність – це здатність людини передбачати події або вчинки на момент їх скоєння, та протягом їх здійснення [8].

Відповідальність як особистісна якість розглядається у дослідженнях І. Беха. В основі цієї якості – усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, визнання людиною причетності до соціуму, її власні переконання та моральні принципи. Відповідальність є особливим мотивом людських вчинків, який відрізняється від усіх інших лише йому властивою рисою ідеальності. І саме наявність цієї риси у діяльності особистості сприяє її моральному розвитку і не перетворює відповідальність у засіб, за допомогою якого особистість прагне досягнути корисної для неї мети. Таким чином, моральна рефлексія передбачає здатність індивіда осмислити свої прагнення передбачити результати вчинків з урахуванням власних поглядів та поглядів інших людей, здатність до погодження цілей поведінки із засобами їх досягнення [2].

Дослідник цього питання К. Мудзибаєв визначав відповідальність як певну якість, що характеризує "соціальну типовість" особистості. Він виділяв такі найголовніші характеристики відповідальності, як точність, обов'язковість, пунктуальність, чесність, справедливість, готовність відповідати за наслідки власних дій, принциповість [6, с. 131].

Таким чином, у дослідженнях психологів відповідальність розуміється як свобода вибору, волі та засобів існування або як дотримання моральних норм, як спосіб реалізації життєвої позиції або як спосіб самореалізації особистістю своєї сутності.

Українська радянська енциклопедія визначає відповідальність як загальносоціологічну категорію, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей. Відповідальність означає усвідомлення суті та значення діяльності, її наслідків для суспільства і соціального розвитку, вчинків особи з погляду інтересів суспільства або певної групи [14].

Категорію відповідальності соціологія розглядає у площині реалізації соціально-статусних характеристик, а також ментальності особистості, яка означається не лише як поєднання готовності, установок на певну поведінку й схильність діяти певним чином, але й поведінку людини в ситуації відповідальної діяльності [1, с. 211].

Серед педагогічних теорій відповідальності особливе місце посідає теорія відповідальності А. Макаренка. Першоначалом авторитету людини, на думку педагога, є відповідальність, яка є найважливішим людським атрибутом [5]. В. Сухомлинський трактував відповідальність як особистісну, персональну проблему, що характеризує здатність особистості самостійно формулювати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку та самоконтроль [12].

Розглянувши базові науково-теоретичні погляди, ми можемо трактувати поняття відповідальності як особистісної якості, яка полягає в усвідомленні потреби виконання норм (зокрема, особистісних), а також здатність індивіда адекватно сприймати справедливу оцінку скоєних вчинків, самооцінювати власні дії з позицій гуманності та чистої совісті.

Соціальна функція відповідальності розкривається саме у понятті соціальної відповідальності, яка визначається суспільним характером громадської поведінки і відображає взаємозв'язок людини і суспільства. Тобто, акцентується на тому, що необхідність відповідати за свої вчинки та дії є обов'язком особистості перед собою та суспільством.

Покладаючи на людину відповідальність, стверджував В. Сухомлинський, суспільство сподівається, що таким чином воно виховує її в необхідному напрямі, підкреслюючи, що свідомість відповідальності контролює поведінку людини, узгоджує особистісні й громадські інтереси, якщо між ними виникають суперечності. "Справжня суть відповідальності полягає не в природі окремої людини, а у взаєминах її з суспільством" [12, с. 120].

К. Мудзибаєв зазначає, що соціальна відповідальність відображає схильність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих у суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність відповідати за свої дії [6, с. 42].

З педагогічної точки зору, "соціальна відповідальність – якість особистості, що виявляється в різних формах контролю особистості своєї діяльності, що відображає соціальне, морально-правове

ставлення до суспільства, ознаками якого є виконання прийнятих у суспільстві моральних і правових норм та правил, виконання свого обов'язку, готовність відповідати за свої вчинки" [3, с. 229]. Отже, соціальну відповідальність особистості, її готовність до виконання функції громадянина, працівника, сім'янина необхідно розглядати через призму їхнього ставлення до навчання, праці, спілкування, способу життя, дотримання морально-правових норм.

В. Тернопільська соціальну відповідальність розглядає як генералізуючу якість, що характеризує: соціальну типовість особистості, тобто її здатність дотримуватися у своїй поведінці й діяльності загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм; вміння об'єктивно прогнозувати, проектувати власні дії; здійснювати адекватну самооцінку і самоконтроль; активно й соціально-значуще виявляти свої індивідуальні здібності; виконувати рольові обов'язки та звітувати за власні дії [13, с. 12].

Цікавим видається розуміння соціальної відповідальності з позиції соціальної політики, соціальної роботи, а саме – це ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам та історично конкретним соціальним нормам, загальним інтересам [5, с. 71].

Так, в енциклопедичному соціологічному словнику розкривається такий зміст цього терміна:

- 1) синонім обов'язку що-небудь зробити;
- 2) наслідки порушення обов'язку;
- 3) прийняття або покладання певних зобов'язань, висунення на цій основі вимог до відповідної особи, групи, організації з наступним застосуванням санкцій у випадку невиконання вказаних вимог. Соціальна відповідальність – це елемент взаємодії між індивідом і суспільством тощо [10].

Визначення соціальної відповідальності, яке акумулює в собі розуміння позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) соціальної відповідальності, наводять Р.Л. Хачатуров та Р.Г. Ягутян. Вони позиціонують відповідальність як двоєдине соціальне явище:

- а) дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм;
- б) у випадку безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам соціальних норм, порушує суспільний порядок – перенесення винним позбавлень особистісного чи майнового характеру [15, с. 22].

Необхідно зазначити, що соціальна відповідальність має дихотомічний характер, що означає не лише взаємне сумлінне, відповідальне ставлення суб'єктів суспільних відносин до своєї суспільно значимої поведінки, але й відповідальність держави перед суспільством і людиною [15, с. 51]. Тому, соціальна відповідальність суб'єктів суспільних відносин і держави має бути взаємною. Гармонійне поєднання названих аспектів соціальної відповідальності є запорукою розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави в Україні.

З цього випливає, що запорука ефективності соціальної відповідальності – це забезпечення урівноваженої, гармонійної кореляції прав і обов'язків людини в суспільному нормативному комплексі. Втілення такої моделі прав і обов'язків у реальне суспільне буття сприяє формуванню людини не лише як споживача природних і суспільних благ, але і як дбайливого, бережливого господаря природних і соціальних благ, цілеспрямованого творця та охоронця суспільних благ, як матеріальних, так і духовних.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємовпливу особи та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства. З розвитком суспільства відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних та інших відносинах; її удосконалення є необхідною умовою суспільного розвитку.

Означена проблема потребує подальшого вивчення з позиції компетентнісного підходу щодо оновлення змісту, удосконалення форми та методів формування соціальної відповідальності особистості взагалі, та фахівця зокрема.

Використані джерела

1. Аніщенко А. П. Сформованість соціальних якостей старшокласників як показник ефективності процесу соціалізації / А. П. Аніщенко // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 29. – С. 210-217.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / І. Д. Бех – К. : Либідь, 2008. – 848с. : іл.
3. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : Academia, 2000. – 176 с.
4. Конратьев М.Ю. Азбука социального психолога-практика : справочно-энциклопедическое издание / М. Ю. Кондратьев, В. А. Ильин. – М. : ПЕР СЭ, 2007. – 464 с.
5. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / А. С. Макаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 286 с.
7. Оржеховська В.М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В.М. Оржеховська // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 29.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.

9. Сафин В. Ф. Психологическая сущность ответственности личности / В. Ф. Сафин // Теория и практика формирования коммунистического сознания. – Уфа, 1986. – С. 43-57.
10. Социологический энциклопедический словарь / [под ред. Г. В. Осипова]. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 437 с.
11. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Просвещение, 1972. – 344 с.
12. Сухомлинский В. А. Родительская педагогика / В. А. Сухомлинский. – Новосибирск: Зап.-сиб. кн. изд-во, 1985. – 221 с.
13. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 "Теорія і методика виховання" / В. І. Тернопільська. – К., 2003. – 16 с.
14. Українська радянська енциклопедія: У 12 т. 2-е вид. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1974.
15. Хачатуров Р. Л. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. – Тольятти: ВГУ им. В.Н. Татищева, 1995. – 22 с.

Cherneta S.

THE CATEGORY OF SOCIAL RESPONSIBILITY IS IN THE LIGHT OF MODERN TENDENCIES OF FORMING OF RESPONSIBLE PERSONALITY

In the article actuality of problem of social responsibility of personality opens up in modern terms. It is marked on that to the state necessary citizens that can independently make decision and responsible for their choice. Problem of forming of social responsibility of personality of Ukrainian citizens, in the modern terms of overvalue of values, change of social ideals and necessity of self-feedback in behalf on the state becomes one of priority.

Specified on that the analysis of scientific researches and modern socio-political situation of the state testifies that present contradictions between modern requirements to personality of specialists and level of formed their social responsibility as important condition that provides successful implementation of decision of problems and construction of democratic society.

A concept to "responsibility" is analysed through the prism of different sciences: philosophy, sociology, psychologies, ethics and pedagogics

Considering the base of scientific and theoretical views authorial interpretation of concept of responsibility is given as personality quality that consists in realization of necessity of implementation of norms (in particular, personality), and also ability of individual adequately to perceive the just estimation of the accomplished acts, estimate own operating under positions of humanity and clean conscience.

Social responsibility is examined as a major element of intercommunication of person and society, and carries out the function of adjusting of behavior of individual in accordance with the requirements of society. With development of society responsibility purchased a leading role in political, spiritually-ideological and other relations; her improvement is the necessary condition of community development.

Social responsibility of students is quality, that characterizes the social typical of personality, her inclination to restrain in the behavior the social norms universally recognized in this society, ability to choose certain behavior, independently to formulate moral duties, require from itself their implementation, to carry out estimate, self-control, be ready to be responsible for the actions.

Key words: *responsibility, personality, social quality, social responsibility, behavior, society.*

Стаття надійшла до редакції 05.11.2014